

**Մ.Թ.Ա. I ԴԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾՆ՝
ԱՆՏԻԿ ՀՈՉԱԿԱՎՈՐ ՃԱՐՏԱՄԱՆ ԵՎ ՀՌՈՄԻ ՄԵՆԱՏՈՐ
ՑԻՑԵՐՈՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Բանայի բառեր՝ Տիգրան Մեծ, Ցիցերոն, անտիկ ճարտասան, Լուկուլլոս, Տակիտոս, Դիանա, վարարած Եփրատ, անպարտելի այրուձի, հեռավոր Եգիպտոս

Ըստ ավանդության՝ Տիգրան Մեծի մասին առաջին պատմական երկը գրել է Մետրոդորոս Սկեպսացին, որ ապրել է Միհրդատ Պոնտացու և կյանքի վերջին տարիներին նաև Տիգրան Մեծի պալատում (ըստ Պլուտարքոսի՝ մահապատժի է ենթարկվել Միհրդատ Պոնտացու ձեռքով մ.թ.ա. մոտ 70 թ.): Նրա երկից, անշուշտ, պետք է օգտված լինեն ժամանակով նրան ավելի մոտ կանգնած հունա-հռոմեական պատմիչները:

Տիգրան Բ արքայից արքայի ռազմական արշավանքներն ու պետական գործունեությունը մանրակրկիտ քննարկման առարկա են դարձել հունա-հռոմեական հին հեղինակների պատմական երկերում ու ֆրագմենտներում՝ Սալուստիոս, Ցիցերոն, Տիտոս Լիվիոս, Պոմպեոս Տրոգոս, Մեմոն, Ապպիանոս, Հովսեպոս, Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս, Հուստինոս և այլք, մեզանում՝ Փավստոս և Խորենացի: Արքայից արքա Տիգրան Բ Մեծին Փավստոսը ճանաչում է Տիգրան Մեծ Արշակունի անունով և քաջ ծանոթ է նրա պաղեստինյան արշավանքին¹: Խորենացին նրան անվանում է Տիգրան Միջին Արշակունի և նույնպես լավ ծանոթ է նրա արշավանքներին դեպի Ասորիք և Պաղեստին: Եվ քանի որ այս Տիգրան Միջինը, ըստ Պատմահոր ժամանակագրության, թագավորել է մ.թ.ա. 72-39 թվերին, այսինքն՝ 23 տարով ավելի ուշ, քան իրական Տիգրան Մեծը, գուցե այս պատճառով էլ նա բոլորովին զանց է առնում և հանվանե չի հիշատակում շատ աղմուկ հանած հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսի (մ.թ.ա. 106-56) արշավանքը Հայաստան, բայց դրա փոխարեն՝ Տիգրան Միջինին է ընծայում հռոմեացի զորավար Կրասսոսի ջախջախումը², որը իրականում տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 53 թվին Տիգրան Բ-ի որդի Արտավազդ Բ-ի օրոք (մ.թ.ա. 55-34): Այդ ճակատամարտում Կրասսոսին հաղթողն էր պարթևների զորավար Սուրեն(աս)ը³:

¹ Փաստոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց, Երևան, 1987, Դ, ԾԵ, էջ 265-267:

² Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, Բ, ԺԷ, էջ 131:

³ Plutarch's Lives. In ten volumes. London 1967. III. Crassus. XXI. 6-7. P. 378.

Տիգրան Մեծի ստեղծած պետությունը և նրա մղած պատերազմներն արդեն իսկ անտիկ շրջանում գրավել են հունա-հռոմեական և այլազգի ակա-նավոր պատմագիրների ուշադրությունը, որոնք երբեմն անաչառ տեղե-կատվությամբ, հաճախ էլ փաստերը միտումնավոր թյուրելով, հարուստ և նույնքան էլ վիճահարույց նյութ են մատակարարել նոր ժամանակի պատմա-գիտությանը՝ առիթ տալով հակասական եզրակացությունների: Հենց միայն Տիգրանի արքայական խույրն ու ապարոշը մի քանի տարբեր դրվագների նյութ են ծառայել Պլուտարքոսի, Դիոն Կասսիոսի, Մեմֆոնի, Փրոնտինոսի համար՝ նսեմացնելու հայոց արքային: Սակայն այս դրվագներից որևէ մեկը չի հիշատակվում Ապպիանոսի մոտ, որը և հիմք է տվել 19-րդ դարի գերմանացի նշանավոր պատմաբան Թեոդոր Մոմզենին իր «Հռոմեական պատմության» մեջ եզրակացնելու դրանց մտացածին լինելը:

Տիգրան Բ-ի և Հռոմի ռազմաքաղաքական հարաբերությունների հարցե-րով հիմնավորապես զբաղվել են եվրոպացի պատմաբաններ Մոմզենը, Ռեյնաքը, Էկհարդտը և այլք, մեզանում՝ հատկապես Հ. Մանանդյանը, Ն. Ադոնցը, Յ. Աստուրյանը: Ստեղծվել են համաշխարհային հռչակ վայելող հայոց արքայի, պետական գործչի ու գորավարի գործն ու դարաշրջանը ամբողջացնող ուսում-նասիրություններ: Բայց վերանայման կարիք ունի մանավանդ Լուկուլլոսի արշավանքների խառնաշփոթ շրջանը, մի գորավարի, որին անտիկ հույն գրող և պատմագիր Պլուտարքոսը (մոտ 45-127) և նրանից արտագրած պատմագիր-ները վերագրում են անվաստակ փառք և հաղթանակներ:

Անտիկ հռոմեացի հռչակավոր ճարտասան, իրավագետ և սենատոր Մարկոս Տուլիոս Ցիցերոնի (մ.թ.ա. 106-43)՝ աֆորիզմ հիշեցնող դառն հանդի-մանությունը, թե «Հռոմեացի գորավարները հաճախ են վերադարձել հաղթա-նակի նշաններով, բայց ոչ հաղթանակով» – «*insignia victoriae, non victoriam reportarent*»⁴, պետք է բնաբան ծառայի Լուկուլլոսի և նմանների մասին գրված և գրվելիք աշխատությունների համար: «Հաղթանակեց Մուլլան Միհրդատի դեմ, հաղթանակեց Մուրենան՝ երկուսն էլ հույժ խիզախ այրեր ու կարկառուն գորավարներ, բայց միայն այնքան հաջող, որ նա, թեպետև ջարդված ու պարտված, բայց շարունակում է թագավորել (III, 8), /.../ իսկ Լուկուլլոսի մասին ես կխոսեմ մի այլ տեղ, բայց այնպես կխոսեմ, քվիրիտներ, որ ոչ ինքը հուսախաբ լինի իմ ճառից՝ ճշմարիտ գովեստ լսելով, ոչ էլ ուրիշները՝ կեղծ գովեստ հորինելու համար» (IV, 10):

---

⁴ Ցիցերոնի ասույթները Տիգրան Արմենի մասին քաղում եմ հիմնականում Գնեսու Պոմպեոսին իմպերատոր կարգելու մասին նրա ճառից՝ ուղղված քվիրիտներին (այդպես կոչվում էին Հռոմի սենատի անդամները), հետևյալ գրքից՝ *Cicero Staatsreden*, Erster Teil: De Imperio Gnaei Pompei Ad Quirites Oratio. Lateinisch und Deutsch von Helmut Kasten, Akademie-Verlag, Berlin, 1969, S. 36-71: Լատիներեն քաղվածք III, 8, էջ 38:

Վերոհիշյալ հին հեղինակները և նոր պատմաբանները ինչպես հարկն է չեն գնահատել նույնիսկ Տիգրան Մեծի բացահայտ թշնամի, Հռոմի իմպերատոր (գլխավոր գորավար) Լուկիոս Լուկուլլոսի տված գնահատականը հայոց արքայից արքայի մասին՝ նույնքան բացասական, որքան և մեծարանքի արժանացնող: Պատասխանելով իր քաղաքական ընդդիմախոսներին, որոնք մեղադրում էին իրեն՝ Միհրդատի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները ձգձգելու և դանդաղությունների համար, հռոմեացի գլխավոր գորավարը պատասխանում է. «Դա էլ հենց իմ ուզածն է,– առարկում էր նա նրանց,– ես դիտմամբ եմ դանդաղում՝ թող արքան (իմա՝ Միհրդատը) նորից ուժ հավաքի և ինչքան հարկավոր է իրեն՝ գորք ժողովի պատերազմի համար, մենակ թե մնա իր տեղում և խույս չտա մեր մոտենալու ժամանակ: Չե՞ք տեսնում ինչ է, նրա թիկունքում ինչ անսահման ամալի տարածքներ կան, իսկ կողքին Կովկասն է՝ վիթխարի լեռնային երկիր՝ խորունկ ձորերով, որտեղ կարող են պատսպարվել թեկուզ հազարավոր արքաներ՝ թշնամուց խույս տվող: Բացի այդ Կարփրոսից ընդամենը մի քանի օրվա ճանապարհ է մինչև Հայաստան, իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից արքան, որն իր գորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքների բնակչությունը գաղթեցնում է Մեդիա, նա տիրել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Մելնկյան տոհմի թագավորներին մահվան է մատնում ու գերության տանում նրանց դուստրերին ու կանանց: Եվ այդ մարդը Միհրդատի բարեկամն է և փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությանը, ապա նա Միհրդատին չի թողնի փորձանքի մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին դուրս քշել իր տիրություններից, հանդիպենք Տիգրանին ու փորձանքի գանք: Քանզի նա արդեն վաղուց առիթ է փնտրում մեր դեմ պատերազմելու. իսկ նա ի՞նչ ավելի հարմար առիթ կարող է գտնել, քան նեղության մեջ օգնության գալու իր քեռայր արքային: Ինչո՞ւ դրան ձգտենք, ինչո՞ւ սովորեցնենք Միհրդատին, թե ում օգնությանը դիմի մեր դեմ պայքարելիս: Ինչո՞ւ նրան մղել Տիգրանի գիրկը, երբ ինքն այդ չի ուզում և այն համարում է անպատվություն: Ավելի լավ չի՞ լինի, եթե նրան ժամանակ տանք հավաքելու իր սեփական ուժերը և նորից ոգևորվելու. այնժամ մեզ կմնա կովել կողքիսացոց, տիրաբեկների և կապաղովկացիների դեմ, որոնց մենք քանիցս պարտության ենք մատնել, քան թե մեղացիների և հայերի դեմ»⁵:

⁵ **Plutarchi** *Vitae Parallelae*. Iterum recognovit Carolus Sintenis. Vol. II. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri. MDCCCLXXIX, Lūcullus, XIV, էջ 512–513: **Պլուտարքեայ Քերովնացոյ Ձուգակշիռք**, թարգմանեալ ի բնագրէն Հ. Եղիայ վարդապետի Թոմաճան ի Մխիթարեան ուխտէն, ի Վենետիկ ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, ՌՄՁԲ, հ. Գ, *Լուկուլղոս*, էջ 539–540: **Плутарх. Сравнительные жизнеописания**. Изд. «Наука» РАН, 1994, издание второе, исправленное дополненное. Т. 1. Издание подготовили С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. *Лукулл*, 14.

Սակայն քաղաքական ընդդիմախոսների և թևարկու «բարեկամների» սադրանքները ի վերջո Լուկուլլոսին մղեցին արկածախնդրության, և նա, չունենալով Հռոմի սենատի համաձայնությունը, մ.թ.ա. 69 և 68 թվերին երկու անգամ ներխուժեց Հայաստան: Եվ այդ չհայտարարված պատերազմի հարուցած ծանր հետևանքների համար Հռոմի սենատը 66 թվին ստիպված եղավ Լուկուլլոսին ժամկետից շուտ ետ կանչել գլխավոր զորավարի (իմպերատորի) պաշտոնից:

Մարկոս Տուլիոս Ցիցերոնը՝ Տիգրան Մեծի ժամանակակիցը, որի աչքի առաջ ստեղծվեց Տիգրանի աշխարհակալ պետությունը, հստակ լույս է սփռում Լուկուլլոսի անհեռատես ռազմական գործողությունների հետևանքով Հռոմի համար ստեղծված ծանր կացության վրա: Ցիցերոնի այս ճառը, որին ստորև կանդրադառնամ, ցավոք, ինչպես հարկն է չի լուսաբանվել և գնահատվել եվրոպական և հայ պատմագիտության մեջ: Տիգրանի աշխարհակալությանը վերաբերող մնացած սկզբնաղբյուրները պատկանում են հիմնականում Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի և Դիոն Կասսիոսի գրչին, ովքեր ապրել են Տիգրան աշխարհակալի վախճանից 150–250 տարի հետո և իրենց հերթին օգտվել են Տիգրանի ժամանակակից լատին պատմագիր Սալլուստիոսից (մ.թ.ա. 86-34), որոշ չափով նաև Տիտոս Լիվիոսից (մ.թ.ա. 59 – մ.թ. 17):

Հանդես գալով Հռոմի սենատում մ.թ.ա. 66 թվին՝ Տիգրանի և Միհրդատ Պոնտացու համատեղ հակահարձակման հետևանքով ստեղծված իրադրության առթիվ Ցիցերոնը դիմում է քվիրիտներին՝ սենատի անդամներին, այս տագնապալից խոսքով. «Ահեղ և վտանգավոր պատերազմով ձեր դաշնակիցների և հարկատուների դեմ ելան երկու հզորագույն արքաներ՝ Միհրդատը և Տիգրանը,– առաջինը, որ թողնվել էր հանգիստ, իսկ երկրորդը՝ մեր կողմից մարտահրավեր նախազգալով,– կարծեցին, թե առիթը ներկայացել է զավթելու Ասիան⁶: /.../ Բյութանիայում, որն այժմ ձեր պրովինցիան է հանդիսանում, հրկիզվել են շատ գյուղեր (II, 4-5)... Իր թագավորությունից վտարված է Արիոբարզան թագավորը⁷, հռոմեական ժողովրդի դաշնակիցն ու բարեկամը: Ողջ Ասիային է սպառնում երկու արքաների ներխուժումը, ովքեր ոչ միայն ձեր ոխերիմ թշնամիներն են, այլև ձեր դաշնակիցների և բարեկամների թշնամիները: Մեծագույն վտանգը ստիպում է Ասիայի և Հունաստանի բոլոր քաղաքային համայնքներին դիմել ձեր օգնությանը» (V, 12):

Իր ողջ ճառի ընթացքում Գնեոս Պոմպեոսին իմպերատոր (իմա՝ գլխավոր զորավար) կարգելու որոշմանը հասնելու համար Ցիցերոնը շարունակ հիշեցնում է քվիրիտներին նրանց ձեռք բերած տուրքերն ու եկամուտները, որոնցից նրանք կզրկվեն, եթե Հռոմը կորցնի իր դաշնակիցներին և հարկատու

---

⁶ Նկատի ունի Փոքր Ասիան:

⁷ Արիոբարզան Ա (Հռոմեասեր), Կապադովկիայի թագավոր մ.թ.ա. 99-63 թթ.:

երկրները. «Իսկ Ասիան այնքան հարուստ և այնքան պտղաբեր է, որ և՛ իր դաշտերի բերրությամբ, և՛ բազմատեսակ պտուղներով, և՛ իր ընդարձակ արոտավայրերով, և՛ արտահանվող ապրանքների առատությամբ շատ ավելի գերազանցում է բոլոր մյուս երկրները» (VI, 14): «Այնուհետև մենք՝ տառապանքով արդեն փորձվածներս, պետք է հաստատապես հիշենք այն, ինչ մեզ սովորեցրին Ասիայում պատերազմի սկզբին նույն այդ Ասիան և նույն Միհրդատը, երբ շատ-շատերը Ասիայում մեծ-մեծ փողեր կորցրին. Հռոմում, ինչպես գիտենք, վճարումները դադարեցվեցին և վարկերն ընկան» (VII, 19): Այնպես որ, միանգամայն իմաստագուրկ են դառնում սենատի անդամներին ուղղված Ցիցերոնի պատվախնդիր կոչերը՝ Հռոմի փառքի և հայրենիքի պատվի մասին, որոնցով նա փորձում է հայրենասիրության շղարշով քողազարդել իր և քվիրիտների փողի պարկերը. «Խնդիրը վերաբերում է հռոմեական ժողովրդի փառքին, որ ավանդել են ձեզ նախնիները, վե՛հ՝ բոլոր իմաստներով, բայց ամենից ավելի ռազմի գործում: ...Խնդիրը վերաբերում է հռոմեական ժողովրդի ամենակայուն և առավելագույն եկամուտներին, որոնց կորուստով կնվազեն խաղաղությունը գեղեցիկ դարձնելու և պատերազմը վարկավորելու միջոցները» (II, 6):

Ցիցերոնը հաղորդում է ռազմաքաղաքական բնույթի կարևոր տվյալներ, որոնք՝ իբրև դեպքերին ժամանակակից, Հռոմի սենատի երևելի անդամի վկայություններ, փշրում են հետագա պատմագրության մեջ ստեղծված կարծրատիպերը: Այն, որ հռոմեացի գորավար Լուկիոս Լուկուլլոսը հաղթարշավով անցել է Հայաստանով, իսկ Փոքր Ասիայում պարտություն են կրել միայն աննշան լեզատներ⁸ Տրիարիոսը և նմաններ, բայց ոչ ինքը՝ Լուկուլլոսը, բացահայտվում է իբրև սովորական մեծապետական սնամեջ կեղծիք, որովհետև Հռոմի *իմպերատորի*, այսինքն՝ գլխավոր գորավարի կրած պարտությունը կարող էր դիտվել իբրև *Հռոմի պարտություն*, որի անպարտելիության վարկը պետք է անձեռնմխելի մնար պատմագրության, հետևաբար և պատմության մեջ: Հիշենք, որ 244-245 թվերին Սասանյան Շապուհ I-ից Հռոմի կրած խայտառակ պարտությունը միայն 6-րդ դարում բյուզանդացի պատմագիր Զոսիմոսն էր, որ անվանեց *«ամենաամոթալի պարտություն»*: Մինչդեռ Ցիցերոնը ներկայացնում է սենատին Փոքր Ասիայում և ապա Հայաստանում անձամբ Լուկուլլոսի վարած ռազմական գործողությունների դեպքերի անսքող պատկերը և իրական հաջորդականությունը: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ մ.թ.ա. 70 թվականի գարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո գրավեցին Պոնտոսի թագավորությունից Հերակլեան և Մինոպը, իսկ աշնանը՝ նաև

⁸ Legatus (լատ.) – Հին Հռոմում սենատի հատուկ հանձնարարությամբ նշանակված նվիրակ կամ լիազոր:

Ամիսոսը⁹: Լուկուլլոսի այս արշավանքի մասին Ցիցերոնը իր ճառում հայտնում է. «Ժամանելուն պես Լուկուլլոսը գրավեց Մինոպն ու Ամիսոսը, որտեղ գտնվում էին արքայական ապարանքներ՝ շքեղ զարդարված և լեփ-լեցուն ամեն տեսակ գանձերով, և գրավեց Պոնտոսի ու Կապադովկիայի շատ ու շատ ուրիշ քաղաքներ, իսկ արքան (Միհրդատը – Ա.Մ.), գրկվելով իր հոր և իր պապերի թագավորությունից, մուրացկանի պես դիմեց ուրիշ թագավորությունների և ուրիշ ժողովուրդների. և այս բոլոր սխրանքները կատարվեցին առանց դաշնակիցներին վնաս հասցնելու և առանց մուտքերի ու տուրքերի նվազման» (VIII, 21): Եվ այնուհետև Ցիցերոնի խոսքից պարզվում է, թե ում օգնությանն էր *մուրացկանի պես* դիմել պարտված Միհրդատը – դա Հայաստանի արքա Տիգրանն էր. «Մարսափահար փախած Միհրդատը ապաստան գտավ Տիգրանի՝ Հայաստանի արքայի մոտ, որը բարձրացրեց նրա ընկած ոգին, վերադարձրեց նրա կորցրած առույգությունը և կենդանացրեց նրա մեջ նախկին հույսերը» (IX, 23):

Պոնտոսը և Կապադովկիան գրավելուց հետո, ըստ Պլուտարքոսի, Լուկուլլոսը դեսպան է ուղարկում Ասորիք՝ Տիգրան արքայի մոտ, և պահանջում իր ձեռքը հանձնել Միհրդատին: Կտրուկ մերժում ստանալով՝ Լուկուլլոսը 12.000 հետևակով և 3.000 հեծյալով վճռում է ներխուժել Հայաստան: Եվ գրեթե 150 տարի հետո այս արշավանքը նկարագրող Պլուտարքոսը, պատկերելով Լուկուլլոսի զորքի ընթացքը Կապադովկիայով դեպի Եփրատ գետը, արշավանքի աղետալի վախճանին տեղյակ ուշ հեղինակի դատը պարսավանքով մատնում է մոտալուտ ապագայում Լուկուլլոսին Հայաստանում սպասվող ահավոր պարտությունը: Հայաստանի դեմ ձեռնարկելիք այս պատերազմը Պլուտարքոսն անվանում է *խելահեղ անմտություն*. «Կարող է թվալ,– նկատում է նա,– թե ինչ-որ վայրագ, ողջամտությանը թշնամի մի մոլուցք մղում էր նրան ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնատեղին՝ նրանց անթիվ-անհամար այրուձիով, դեպի անձայրածիր մի երկիր, որ ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և հավերժական ձյունով ծածկված լեռներով»¹⁰: Պլուտարքոսի այս չարագուշակ վկայությունը ահագանգն է այն ծանր պարտության, որ կրելու էր Լուկուլլոսի զորքը Տիգրանի մեծաքանակ հեծելազորից, որի հետ բախվելը հույն հեղինակը խելահեղ անմտություն է համարում: Մյուս կողմից, կարծես հիմնավորելով Լուկուլլոսի արշավանքի ձախողումը, Պլուտարքոսը մեջտեղ է բերում հռոմեական զորքի մեջ տիրող բացահայտ տրտունջը. զինվորները, որոնք առանց այդ էլ աչքի չէին ընկնում հնազանդությամբ, արշավանքի էին գնում դժկամորեն, բացահայտ արտահայտելով իրենց դժգոհությունը: Նույն

---

⁹ **Չ.Մանանդյան**, *Երկեր*, հտ. Ա, Երևան, 1977, էջ 187:

¹⁰ **Plutarch**, *Lucullus*, XXIV. **Պլուտարքեայ Քերովնացույ Ջուզակչիոք**, էջ 561:

այդ ժամանակ, ըստ Պլուտարքոսի, «Հռոմում ժողովրդական առաջնորդները հանդես էին գալիս աղմկահույզ կշտամբանքներով ու մեղադրանքներով Լուկուլլոսի հասցեին, թե նա մի պատերազմից մյուսն է նետվում, թեև պետությունը դրա ոչ մի անհրաժեշտությունը չունի՝ միայն թե ինքը մնա իմպերատոր և առաջվա նման օգուտ քաղի այն աղետներից, որոնց մեջ նա ներքաշում է հայրենիքը»¹¹:

Լուկուլլոսի գորքը Կապադովկիայից Հայաստան անցնելու համար պետք է կտրեր վարարած Եփրատ գետը: Ամենայն հավանականությամբ անցումը տեղի է ունեցել Մելիտենեի մոտ՝ Արածանի և Եփրատ գետերի խառնուրդից հարավ-արևմուտք: Դա դժվար չէ ենթադրել Պլուտարքոսի պատմածից: Վարարած Եփրատը տեսնելով՝ Լուկուլլոսը տարակուսանքի մեջ ընկավ: Բայց երեկոյան դեմ ջուրն սկսեց նվազել, իսկ գիշերը գետն այնքան իջավ, որ լուսաբացին գորքը հաջողությամբ անցավ մյուս ափը: Եվ այստեղ, ըստ Պլուտարքոսի պատմածի, Լուկուլլոսը հանկարծ նկատում է «այդ վայրերում արձակ արածող երինջներին, որոնք նվիրված էին պարսկական Արտեմիսին (Περσίας Ἀρτέμιδος)¹². այդ դիցուհուն Եփրատի մյուս կողմում բնակվող բարբարոսները բոլոր աստվածներից առավել էին պատվում, իսկ երինջները միայն զոհելու համար էին և խարանված էին դիցուհու ջահի նշանով, քայքայ նրանց հեշտ չէր որսալ և զոհաբերել: Դրանցից մեկը, բարձրացավ դիցուհուն նվիրված մի ժայռի վրա և զլուխն այնպես խոնարհեց, կարծես պարանոցը փոկով ձգեին, և ինքն իրեն նվեր էր մատուցում Լուկուլլոսին՝ զոհելու համար»¹³: Այս բարեգուշակ նշանը տեսնելով՝ իմպերատորը երինջի հետ մի ցուլ ևս զոհաբերեց՝ Եփրատը բարեհաջող անցնելու համար:

Ջարմանալի է, որ Պլուտարքոսը Օոփքում տեսած երինջներին պարսկական Արտեմիսի հետ է կապում, մինչդեռ նրան ժամանակով հաջորդած հռոմեացի պատմագիր Դիոն Կասսիոսը (2-րդ դարի վերջ – 3-րդ դարի սկիզբ) քաջ տեղյակ է, որ այստեղից ոչ հեռու, Եկեղյաց գավառում էր գտնվում հայոց Անահիտ դիցուհու մեհյանը, և այս պատճառով նույն Եկեղյաց գավառն անվանում է **τῆν Ἀναίτιν χῶρον**¹⁴ – *Անահիտական գավառ*: Այդ մեհյանը հիշատակվում

¹¹ Plutarch, *Lucullus*, XXIV. Պլուտարքեայ Քերովնացոյ Չուկակշիոք, էջ 561:

¹² Հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը (մ.թ. շուրջ 50-120 թթ.) Արտեմիս դիցուհուն լատիներեն անվանում է «պարսկական Դիանա» (Persian Diana) – Tacitus, *Annales*, III, 63: «Դիանա» անունը շրջուն կարդալիս ստացվում է «Անահիդ»:

¹³ Plutarch, *Lucullus*, XXIV.

¹⁴ Cassii Dionis Cocceiani, *Historiarum Romanarum quae supersunt*, pub. Weidmann, Berlin 1895, liber 36. 48.1.

է նույնիսկ 293 թվին փորագրված Պայկուլիի արձանագրության մեջ¹⁵՝ միջին պարսկերեն և պահլավերեն զուգահեռ բնագրերով, որտեղ Հայաստան ժամանած պարսից արքունի նվիրակները հաղորդում են. «երբ մենք տեսանք հրովարտակը (PRW[RT]K), որ տրված էր Արամագոյի և բոլոր աստվածների և *Անահիտ տիկնոջ անունից* (NH[T]YE MRATY ŠME), մենք Հայաստանով (MN 'RMNY) վերադարձանք Էրանշահր ('YR'N-[H]ŠTR)»¹⁶: Այստեղից հստակ երևում է, թե ինչպիսի մեծ համբավ էր վայելում հայոց Անահիտի մեհյանը Իրանի արքունիքում, որտեղ մեծ անհամբերությամբ էին սպասում հայոց քրմապետի հրովարտակին:

Անահիտի մեհյանը մեծ հռչակ էր վայելում նաև հելլենիստական երկրներում: Հեթանոս Տրդատ թագավորը, սաստիկ հանդիմանելով Գրիգոր Լուսավորչին հեթանոս աստվածներին անարգելու համար, ասում է. «Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ հունաց թագավորը: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամագոյի»¹⁷:

«Այդ օրը զորքը դադար առավ, իսկ հաջորդ օրը բացվելուն պես, Լուկուլլոսը սկսեց շարժվել Ծոփքով... Երբ զինվորները ցանկություն հայտնեցին գրավել ամրոցը, որտեղ ըստ լուրերի պահվում էին մեծաթիվ զանձեր¹⁸, Լուկուլլոսը պատասխանեց. «Ավելի լավ է գրավեք հրեն, այն ամրոցը,– և ցույց տվեց Տավրոսի հեռավոր լեռների կողմը,– իսկ այս բոլորը առանց այդ էլ կհասնեն հաղթողներին»: Հապճեպ շարունակելով ճանապարհը, նա անցավ Տիգրիսը և ոտք դրեց Հայաստան»¹⁹: Այստեղ Լուկուլլոսը պաշարում է Տիգրանակերտը, որի պաշտպանները հերոսաբար դիմադրում են նրան, բայց

---

¹⁵ Վիմագիր արձանագրությունը բարբարոսաբար փշրված է եղել, և այն վերականգնելու համար մեծ ջանք է գործադրել պրոֆեսոր Էռնստ Էմիլ Հերցֆելդը, ով գործնական մասնակցություն է ունեցել նաև Աքեմենյան մայրաքաղաքներ (Կյուրոս Մեծի օրոք) Պասարգադայի և Պերսեպոլիսի պեղումներին:

¹⁶ **E. Herzfeld**. *Paikuli. The Monument and Inscription of the History of Sassanian Empire*, Berlin 1924, §19 պահլ., էջ 35.

¹⁷ **Ագաթանգեղոս**, *Հայոց պատմություն*, աշխարհաբար թարգմ. Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 41:

¹⁸ Փավստոս Բուզանդը ևս վկայում է 4-րդ դ. կեսերին Արշակ Բ թագավորի օրոք Ծոփաց աշխարհում կամ Մեծ Ծոփքում եղած մի քանի բերդերի մասին՝ Անգղ, Բնաբեղ և այլն, որտեղ պահվում էին արքունի զանձեր՝ ներքինի Դրաստամատի մարդաբնության ներքո (**Բուզ.**, Ե, Է): Պլուտարքոսի հիշատակած ամրոցը թերևս Անգղ բերդն է:

¹⁹ **Plutarch**, *Lucullus*, XXIV. Պլուտարքոսը տեղյակ էր, որ մ.թ.ա. 189 թվին, երբ Արտաշես I-ը հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր, նույն ժամանակ Ծոփքի թագավոր հռչակվեց Զարեհը, այդ պատճառով Ծոփքը Մեծ Հայքի մաս չի համարվում:

Լուկուլլոսը տիրում է քաղաքին միայն այնտեղ բնակվող մեծաթիվ օտարազգիների, հատկապես այն 300.000 հույների դավադրության հետևանքով, որոնց այստեղ էր վերաբնակեցրել Տիգրանը Միհրդատ Պոնտացու խորհրդով²⁰ 12 հելլենական քաղաքներից, ինչպես և Կիլիկիայի Մածաք քաղաքից (Ստրաբոն): Այսպես Տիգրանակերտը Լուկուլլոսին հանձնվեց այնտեղ վերաբնակված հելլենների ձեռքով, որոնք ապերախտորեն վատ ծառայություն մատուցեցին արքայից արքա Տիգրանի հելլենասիրությանը:

68 թվի գարնանը Լուկուլլոսը, Կորդոբից դուրս գալով, որտեղ նրա զորքը հանգստացել և կազդուրվել էր ձմռան ընթացքում, ձեռնարկում է մի նոր արշավանք դեպի Հայաստան: Նա զորքով Տավրոսից իջնում է Մշո դաշտը և հայկական ուժերի հետ երկու-երեք անգամ ընդհարվելուց հետո, Պլուտարքոսի վկայությամբ, ամռանը շտապում է հասնել Արտաշատ մայրաքաղաք՝ գերելու արքունիքում գտնվող Տիգրանի կանանց և մանկահասակ զավակներին: Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ Արտաշատ նոր մայրաքաղաքը կառուցվել էր Կարթագենի հայտնի զորավար Հաննիբալի խորհրդով, որը Կարթագենի պարտությունից հետո ապաստան էր գտել Հայաստանի Արտաշես 1-ին արքայի պալատում: Լուկուլլոսի և Տիգրանի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտը, որ պատմագիտության մեջ հայտնի է «Եփրատ-Արածանիի ճակատամարտ» անունով, հավանորեն տեղի է ունեցել Բագավանի դաշտում՝ Նպատ լեռան ստորոտում, ճիշտ այնտեղ, որտեղ ուղիղ 4 դար հետո՝ 371 թվին, տեղի ունեցավ Չիրավի ճակատամարտը, երբ հայ-հունական զորքերը սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ջախջախեցին պարսից Շապուհ II արքայից արքայի բանակը²¹:

Եփրատ-Արածանիի նշանավոր ճակատամարտը տարբեր կերպ է նկարագրված հռոմեացի և հույն հեղինակների կողմից, որոնք և իրենց հերթին տեղիք են տվել ամենատարբեր, նույնիսկ իրարամերժ մեկնաբանումների:

«Երբ Լուկուլլոսը հասել էր Արածանի գետի ափը,– ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը,– Տիգրանը ևս հանգիստ չմնաց. ամբողջ զորությամբ առաջ խաղաց և հասնելով այստեղ չորրորդ օրը, բանակ դրեց հռոմեացիների դեմուդեմ՝ մեջտեղում ունենալով Արածանի գետը»: Եվ հասկանալի չէ, թե այս պարագայում Լուկուլլոսը ինչպես կարողացավ իր տասներկու կոհորտները (գնդերը) անցկացնել գետի մյուս ափը, երբ նրա առջև հանդիպակաց ափին կանգնած էր Տիգրանի բազմաքանակ ընտիր այրուծին: Հույն հեղինակը դա բացատրում է այսպես. «Տիգրանի զորքի առաջապահն էին հեծյալ աղեղնավոր

²⁰ Appian. Mithridat, 67. Mommsen. *Römische Geschichte*. III, 43 ff.

²¹ Բուգ., Ե, Դ, էջ 294:

մարդերը²² և նիզակավոր իբերները, որոնց կորովի և քաջության վրա մեծ վստահություն ուներ Տիգրանը, բայց նրանք ոչ մի քաջագործություն ցույց չտվին, այլ մի պահ միայն դիմակայեցին հռոմեացոց հեծելագորին. իսկ երբ առաջ խուժեցին վահանավոր հետևակները, նրանք ցիրուցան եղան ու փախուստի դիմեցին և Լուկուլլոսի հեծելագորը իսկույն ընկավ նրանց հետևից: Այս տեսնելով Տիգրանը առաջ շարժեց իր հիմնական այրուձին, որի բազմությունից, զենքերի փայլից ու շողքից Լուկուլլոսը սարսափի մեջ ընկավ և անմիջապես ձայն տվեց ետ դարձնել հետապնդման ուղարկած հեծելագորը»²³ – «այրուձի այլ յառաջ խաղացուցեալ Տիգրանայ, ի փայլին ի շողին բազմութեանն զահի հարեալ Լուկուլղեայ՝ ձայն տայր դարձի հետամուտ այրուձիոյ»²⁴:

Պլուտարքոսի այս դրվագին անդրադարձել է և Մովսես Խորենացին «Պատմութիւն Հայոց»-ի Առաջին գրքում. «Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողինք՝ զթշնամիսն արտահալածել»²⁵ – «և երբ նրանք հայտնվում էին մի վայրում, բավական էր միայն նրանց տեսքը և նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքը՝ թշնամիներին հալածելու»: Այս գրեթե բառացի քաղազրությունը, որ առաջին անգամ է մատնանշվում, համոզիչ ցույց է տալիս, որ Խորենացին անձամբ կարդացել է Պլուտարքոսի «Լուկուլլոս» կենսագրականը և ցանկացել է հունարեն գրավոր աղբյուրով ևս հաստատել աշխարհակալ Տիգրան Մեծի զորավարական տաղանդը, որը փանդոսահար վիպասանները իրենց ավանդած վիպերգության մեջ զգալի չափով վերագրել են մ.թ.ա. 6-րդ դարում գործած Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարին: Թեև Պատմահայրը այստեղ Լուկուլլոսի անունը չի տալիս, բայց այդ հաստատված չափազանց արժեքավոր է նրա շարադրանքի այսպես կոչված *միջբնագրային* (ինտերտեքստուալ) քննության տեսակետից՝ ոչ միայն հունարեն բնագիրը հարազատ վերարտադրելու առումով, այլև իբրև թանկագին մասունք, որ հաստատում է հույն սկզբնաղբյուրից անձամբ օգտվելու փաստը, որի համար մեր դարում Խորենացին աղքատիմաց հավակնտոսների վեճի առարկա է դառնում ոչ սակավ:

Մինչդեռ Պլուտարքոսը «Լուկուլլոս» կենսագրականում, հակառակ հռոմեացի զորավարին համակած նախորդ սարսափի, նույն ոգով շարունակում է, իբր «նա քաջաբար դեմ դուրս եկավ աստրպատականցիներին, որոնք առաջ խաղացին ընտիր քաջերով՝ սաստիկ ահ ձգելով իրենց տեսքով, բայց մարտի

---

²² Թոմաճանի մոտ սխալ է՝ «Մարք» (մարեր, մեղացիներ) (էջ 581):

²³ **Plutarch**, *Lucullus*, XXXI.

²⁴ **Պլուտարքեայ Քերովնացոյ Ջուզակշիոք**, էջ 581:

²⁵ **Խոր.**, Ա, ԻԴ (ԻԵ), էջ 72:

մեջ մտնելով Լուկուլլոսը փախուստի մատնեց նրան»²⁶: Ակներև, այս ամենը ընթերցողին հավատացնելու համար Պլուտարքոսը վկայակոչում է հռոմեացի պատմագիր Լիվիոսին, ըստ որի՝ «առաջին մարտում թշնամիների մեջ բազմաթիվ էին ընկածներն ու գերիները, իսկ վերջում՝ նրանց ավագ իշխանները»²⁷:

Անդրադառնալով Պլուտարքոսի նկարագրած այս ճակատամարտին՝ պետք է ընդգծենք, որ Տիգրանի այրուծի առաջապահ հեծյալների անակնկալ ցրիվ գալու և փախչելու մեջ Պլուտարքոսը և որոշ այլ պատմագիրներ չեն հասկացել Տիգրան արքայի հեծելագորի կեղծ նահանջի և ապա հարձակման հմուտ ու խելամիտ նոր մարտավարությունը, այրուծի, որ գերազանցում էր Լուկուլլոսի հեծելագորին: Մովսես Խորենացին վկայում է, թե Նպատ լեռան դեմ փոված Ձիրավի դաշտում հայոց Մուշեղ սպարապետի և հունաց զորքի համատեղ մղած ճակատամարտում՝ պարսից Շապուհ II թագավորի զորքի հարձակման ժամանակ, երբ մերոնք նահանջում էին, մեր հեծյալները իրենց ձիերով պատսպարվում էին հունաց ասպարակիրների վահանափակի մեջ, կարծես մի ամուր քաղաք մտնեին՝ առանց որևէ վնաս կրելու: Այդպես իր վահանակիրներով հետևակ զորքի իշխան Գորգոնոսը վահաններով, ինչպես պարսպով, պատում էր Պապ թագավորի ճակատը²⁸:

Մ.թ.ա. 68 թվին Արածանիի առափնյա դաշտում Լուկուլլոսի հեծյալներին և զինվորներին Տիգրան Մեծը այս նույն եղանակով էր ստիպում հարձակման անցնել և այսպիսով լքել հռոմեացի վահանակիրների ապահով թաքստոցը: Եվ սա Տիգրան Մեծի այն նոր մարտավարությունն էր, որ Խորենացու նկարագրած Ձիրավի ճակատամարտից գրեթե չորս ու կես դար առաջ առաջին անգամ գործադրում էր հայոց մեծ աշխարհակալը: Այս մարտավարությամբ պետք է բացատրել նաև հենց մարդերի և իրերների առաջապահ ջոկատի այն կեղծ «սարսափահար փախուստը», որ ճակատամարտի սկզբում նկարագրում էր Պլուտարքոսը՝ դա համարելով «ճակատը լքելու ամոթալի փախուստ»:

Իսկ այս մարտավարությունը 250 տարի հետո կռահել է միայն հետագա հռոմեացի պատմագիր Դիոն Կասսիոսը: Վերջինս, հակառակ Պլուտարքոսի նկարագրած «հաղթական» դրվագների, նույն ճակատամարտի իր նկարագրության մեջ ավելի անաչառ է ներկայացնում իրերի իսկական վիճակը.

²⁶ **Plutarch**, *Lucullus*, XXXI. Թումաճանը այստեղ բաց է թողել «ստրպատականցիներին», լրացնում եմ ըստ Պլուտարքոսի՝ «τοῖς Ἀτροπατηνοῖς»

²⁷ **Plutarch**, *Lucullus*, XXXI.

²⁸ «յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին՝ նոքա ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին, առ ոչ ինչ վնասելոյ: Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետևակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ» – **Խոր.**, Գ, ԼԷ, էջ 303:

«Լուկուլլոսը արդեն ամռան կեսին սկսեց արշավանքը, քանզի ցրտերի պատճառով անկարելի էր զարնանը ներխուժել թշնամու երկիրը, և ավերեց երկրի որոշ մասերը, որպեսզի բարբարոսները, պաշտպանելով այն, ներքաշվեն պատերազմի մեջ. բայց քանի որ նրանք դարձյալ չշարժվեցին, ինքն արշավեց նրանց վրա: Եվ այս ընդհարման ժամանակ հռոմայեցի հեծյալներին թշնամու հեծելագորը դժվար դրության մատնեց, իսկ հետևակի հետ նրանցից ոչ մեկը ձեռնամարտի դուրս չեկավ, այլ նրանք փախչում էին ամեն անգամ, երբ Լուկուլլոսի վահանակիրները օգնության էին հասնում հեծելագորին: Այսուհանդերձ թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին. այլ նրանք ետ դառնալով և հետապնդողներին նետահարելով, շատերին իսկույն սպանեցին, իսկ շատ շատերին էլ վիրավորեցին»²⁹:

Դիոն Կասսիոսի այս նկարագրության մեջ դրսևորվել է ռազմական այն նոր մարտավարությունը, որը անձանոթ էր Լուկուլլոսին: Քանի որ հռոմեական զորքի վահանակիրները իրենց կիցառկից վահաններով պատսպարում և անխոցելի էին դարձնում Լուկուլլոսի հեծյալներին, այս պատճառով Տիգրանը առաջապահ զորախմբերի կեղծ փախուստով ստիպում էր հռոմեացի վահանակիրներին հարձակման անցնել և բացազատվել: Ապա հիմնական այրուձին սրընթաց առաջ էր նետվում ու հենց ձիերի թամբերից դիպուկահար աղեղնավորները, Խորենացու խոսքով «դիպաղեղունք», մինչ այդ չտեսնված երկծայր նետերով խոցոտում էին թշնամու զինվորներին ու հեծյալներին:

«Վերքերը ծանր էին և դժվար բուժելի,– շարունակում է Դիոնը,– քանզի նրանք (իմա՝ հայ նետաձիգները) գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրերը այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում, արագորեն սպանում էին, որովհետև երկաթյա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ»³⁰: Այսպես, մեծ կորուստներ պատճառելով, Տիգրանի դիպուկահար նետաձիգները մաշում էին հռոմեական բանակը:

Այս նոր մարտավարությունը նշում է և Հ. Մանանդյանը. «Տիգրանի հեծելագորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան այդ ձևը գործադրել էին, ինչպես հայտնի է, նաև պարթևները Կրասսոսի դեմ, որը կատարյալ պարտություն էր կրել 53 թվին»³¹: Սակայն անվանի պատմաբանի վերջին դիտողությունը պարզապես անուշադրության

---

²⁹ **Cassii Dionis Cocceani. *Historiarum Romanorum quae supersunt*. Ed. Boissevain. Berolini 1895. XXXVI. 5. 2. Դիոն Կասսիոս, *Հռոմեական պատմություն*, թարգմ. հուն. բնագրից Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, գիրք XXXVI, էջ 127-128:**

³⁰ **Cassii Dionis Cocceani. XXXVI. 5. 2. Դիոն Կասսիոս. XXXVI, էջ 127-128:**

³¹ **Հ. Մանանդյան, *Տիգրան I և Հռոմը*, Երևան, 1940, էջ 154:**

հետևանք է, որովհետև պարթևների տարած հաղթությունը 53 թվին Կրասսոսի դեմ 15 տարի ավելի ուշ էր, քան Տիգրանի հաղթանակը Լուկուլլոսի դեմ: Ուրեմն պարթևներն էին ընդօրինակել Տիգրան Մեծի խաբուսիկ նահանջի նոր մարտավարությունը, ոչ թե հակառակը:

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԵՆԹԱԴՐՅԱԼ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ
ԵԼԻՄԱՅԻՄԻ ՏԱՃԱՐԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

Դեպքերին ժամանակակից Ցիցերոնը Լուկուլլոսի՝ 68 թվին Հայաստան ներխուժելու առթիվ մատնանշում է այլ հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք բացակայում են ավելի ուշ ապրած հեղինակների մոտ. «Այնուհետև, երբ Լուկիոս Լուկուլլոսը զորքով մտավ նրա (Տիգրանի-Ա.Մ.) տերության սահմանները, բազմաթիվ ազնվական տոհմեր (plures etiam gentes) դուրս եկան մեր իմպերատորի դեմ, քանզի երկյուղ էին ներշնչել այդ ազգերին (nationibus), որոնց հռոմեացի ժողովուրդը երբևիցե մտադիր չի եղել անհանգստացնել ոչ պատերազմով և ոչ այլ փորձությամբ: Բարբարոսների մեջ սարսափազդու լուր էին տարածել, որ սաստիկ ակեկոծել էր նրանց, իբր մեր զորքը մտցվել է այդ երկիրը՝ նրանց ամենահարուստ և ամենապաշտելի տաճարը կողոպտելու: Եվ ահա, բոլոր ուժեղ ցեղերը ոտքի ելան՝ բռնված անասելի ահով ու սարսափով» (IX, 23):

Պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել, թե որտեղ է գտնվել Ցիցերոնի նշած հռչակավոր տաճարը: Մոմզենը դրա տակ հասկանում է պարսկական Նանեայի կամ Անահիտի տաճարը Ելիմայիսում՝ ներկայիս Լուրիստանում³²: Ցիցերոնի ճառերի ռուսերեն թարգմանիչներ Վ. Օ. Գորնշտեյնը և Մ. Ե. Գրաբար-Պասեկը այդ տաճարը տեղադրում են Բարիդում՝ Արտաշատից Եկբատան տանող ճանապարհին³³: Ինչպես նշում է Հ. Մանանդյանը, 68 թվի հռոմեա-հայկական պատերազմը Մոմզենը և Ռեյնաքը բնորոշել են իբրև ազգային և կրոնական պատերազմ միացյալ Արևելքի ընդդեմ Արևմուտքի³⁴: Ըստ Մոմզենի՝ կարելի էր հեշտությամբ այդ պատերազմը դարձնել նաև կրոնական և տարածել լուր, որ Լուկուլլոսի արշավանքի նպատակն է պարսկական Նանեայի կամ Անահիտի տաճարի գրավումը Ելիմայիսում կամ այժմյան Լուրիստանում: Այդ տաճարն ամենից շատ մեծարված և հարուստ սրբավայրն էր Եփրատ գետի ամբողջ առափնյա շրջանում: Ասիացիները խմբերով հավաքվում էին մոտից և հեռվից թագավորների դրոշների տակ,

³² «der persischen Nanaea oder Anaitis in Elymais oder dem heutigen Luristan, des gefeiertsten und reichsten Heiligthums der ganzen Euphratlandschaft» – **Mommsen. Römische Geschichte.** Bd. III, 66, 2.

³³ **Цицерон, Речи (в двух томах)**, т. 1. Издание подготовили Горнштейн и Грабарь-Пассек, Москва 1962, стр. 414 прим. 22.

³⁴ **Հ. Մանանդյան, Տիգրան Բ և Հռոմը**, էջ 143:

որոնք նրանց կանչել էին պաշտպանելու Արևելքը և նրա աստվածներին անաստված օտարերկրացիներից³⁵:

Բանաստեղծական ազատություն տալով իր երևակայությանը՝ գերմանացի պատմաբանը նոր ժամանակների կրոնական մոլեռանդությունը փորձում է տարածել անտիկ ժամանակների վրա, երբ, չնայած իշխող բազմաստվածությանը, ժողովուրդների մեջ համընդհանուր ավանդություն կար նույնացնելու տարբեր անուններ ունեցող աստվածներին, որոնք բնության նույն երևույթներն ու նույն պաշտամունքն էին մարմնավորում մարդկանց պատկերացումներում:

Մոմզենի այս կարծիքի դեմ վճռաբար հանդես եկան գերմանացի պատմաբան Կուրտ Էքհարդը և ակադ. Հակոբ Մանանդյանը: Էքհարդը դատապարտում է «իսլամի սրբազան պատերազմի գաղափարը» անտիկ աշխարհին վերագրելու միտումը՝ շեշտելով, որ այն ժամանակ ամեն մի գավառ ուներ իր սեփական կրոնական կենտրոնատեղին³⁶: Բարձր գնահատելով «Լուկուլլոսի հայկական արշավանքները» ուսումնասիրության մեջ Էքհարդի դրսևորած միանգամայն անաչառ դիրքորոշումը՝ Հ. Մանանդյանը հատկապես ընդգծում է Էքհարդի այն միտքը, որ «68 թվին հայերը պատերազմում էին հռոմայեցիների դեմ, գլխավորապես, իրենց սեփական ուժերով և ունեին իրենց հետ համեմատաբար ավելի քիչ դաշնակիցներ, քան 69 թվին...»³⁷: Եվ դա հաստատում է Պլուտարքոսը, ըստ որի՝ Արածանիի ճակատամարտում Տիգրան Մեծի զինակիցներն էին միայն նրա աները՝ Սիհրդատ Պոնտացին, և Ատրպատականի թագավոր Սիհրդատը, որը նրա փեսան էր:

Վիճարկելով անտիկ աշխարհում արևելյան ազգերի մեջ իբր գոյություն ունեցած «կրոնական սրբազան պատերազմ»-ի գաղափարը՝ այսուհանդերձ հարկ է նշել, որ Կուրտ Էքհարդը, Հակոբ Մանանդյանը և այլք հետամուտ չեն եղել, թե ինչ հիման վրա է Թեոդոր Մոմզենը Լուրիստանում գտնվող Անահիտի տաճարը կապել Լուկուլլոսի հայկական արշավանքների հետ: Երևի Մոմզենին թյուրիմացության մեջ է դրել Պլուտարքոսի հիշատակած **պարսկական Արտեմիսի** (Περσίας Ἀρτέμιδος) գաղափարը:

Միանգամայն անտեղի էմ համարում այդ տաճարը որոնել պարսկական Ելիմայիսում կամ Բարիդում, որքան էլ տեղանքի այդպիսի ընտրությունը հարմար է գալիս արևելքի ժողովուրդների ենթադրյալ կրոնական պատերազմի պատրանքին: Ըստ իս՝ Ելիմայիսի տաճարի մասին իր տեղեկությունը

³⁵ **Th. Mommsen.** *Römische Geschichte.* Bd. III. **Моммсен,** *Римская история,* III, Москва 1887, с. 58-60.

³⁶ **Eckhardt.** *Klio,* Bd. X, 2, S. 195-197. **Հ.Մանանդյան,** *Երկեր,* հտ.Ա, էջ 212:

³⁷ **Eckhardt.** *Die Armenischen Feldzüge des Lukullus,* *Klio,* Bd. X, Heft 2, S. 195-197. **Հ. Մանանդյան,** *Տիգրան Բ և Հռոմը,* էջ 144:

Թ.Մովսեսը պետք է քաղած լինի Հովսեփոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսություն»-ից: Այս պատմական երկում Հովսեփոսը նկարագրում է Մելևկյան տոմարի 149-րդ տարում (մ.թ.ա. 164-163) Անտիոքոս Եպիփանես թագավորի ձեռնարկած արշավանքը դեպի Պարսկաստանի Ելիմայիս քաղաքը՝ կողոպտելու այնտեղի Արտեմիսի (Անահիտի) տաճարի ձուխ գանձերը, բայց պաշարված քաղաքի բնակիչները քաջաբար դիմադրեցին նրան և պարիսպներից դուրս գալով՝ հալածեցին մինչև Բաբելոն³⁸:

Անտիոքոսի արշավանքի իրողությունը Մովսեսը բանաստեղծական երևակայությամբ պարզապես փոխադրել է Տիգրան Մեծի ժամանակները և գրեթե մեկ դար հետո կրկնում է այդ իրադարձությունը Լուկուլլոսի արշավանքի տեսքով:

ԱՆԱԿՆԿԱԼ ԳՐՈՂ ԴԵՊԻ ԱՆԱՀԻՏ ԴԻՅՈՒՀՈՒ ՄԵՀՅԱՆԸ

Սակայն իրավացի չէ Մանանդյանը՝ եզրակացնելով՝ իբր կրոնական պատերազմի մասին «Մովսեսի և Ռեյնաքի սխալ այդ դիտողությունները հիմնված են, իրավի, բացառապես միայն մի վիճելի հատվածի վրա Կիկերոնի ճառից»³⁹: Իրականում Մանանդյանի սխալ մեկնաբանումը նաև հետևանք է Ցիցերոնի ճառի իր իսկ սխալ թարգմանության – ահա այդ թարգմանությունը. «Երբ Լուկուլլոսը, – վկայում է Կիկերոնը, – մտավ իր գորքով նրա [Տիգրանի] թագավորությունը՝ շատ ցեղեր արդեն գրգռված էին մեր հրամանատարի դեմ: Մեկ կողմից՝ *ահով լցվել էին այն ցեղերը*, որոնց երբեք հռոմեական ժողովուրդը մտադիր չէ եղել անհանգստացնել կամ պատերազմի միջոցով նվաճել: Իսկ մյուս կողմից՝ *բարբարոս ցեղերի մեջ* մի դաժան ու գրգռիչ կարծիք էր ստեղծվել և տարածվել, որ իբր թե մեր գորքը եկել էր այդ երկրները, որպեսզի կողոպտե ամենահարուստ ու ամենանվիրական սրբատեղին: Այսպիսով *բազմաթիվ և մեծ ցեղեր* գրգռվել էին և նորից մատնվել ահ ու սարսափի»⁴⁰: Չարմանալի է, որ Մանանդյանը Ցիցերոնի այս խոսքերի հետևանքն է համարում Մովսեսի և Ռեյնաքի «արևելյան ցեղերի հայտարարած կրոնական պատերազմը», թեև այս թարգմանության մեջ «արևելյան ցեղերի կրոնական պատերազմ» արտահայտությունը իսպառ բացակայում է: Այդ դեպքում ի՞նչ իմաստ ունի Ցիցերոնին վերագրել մի գաղափար և հետո խոստովանել, թե Ցիցերոնից «...մեջ բերված հատվածի բովանդակությունից ևս դժվար է եզրակացնել, որ իբր թե 68 թվի պատերազմը եղել էր կրոնական և ընդհանուր արևելյան»⁴¹:

³⁸ Flavii Josephi, *Antiquitatum Judaicarum*, liber 12.

³⁹ Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Բ և Հռոմը*, էջ 144:

⁴⁰ Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Բ և Հռոմը*, էջ 144-145:

⁴¹ Հ. Մանանդյան, *Տիգրան Բ և Հռոմը*, էջ 145:

Այստեղ իմ թարգմանությամբ բերում եմ Ցիցերոնի ճառի այն հատվածը, որ տարակուսանքի մեջ է ձգել Մանանդյանին. «Այնուհետև, երբ Լուկիոս Լուկուլլոսը գորքով մտավ նրա (Տիգրանի-Ա.Մ.) տերության սահմանները, *բազմաթիվ ազնվական տոհմեր (plures etiam gentes)* դուրս եկան մեր իմպերատորի դեմ, քանզի երկյուղ էին ներշնչել *այդ ազգերին (nationibus)*, որոնց հռոմեացի ժողովուրդը երբևիցե մտադիր չի եղել անհանգստացնել ոչ պատերազմով և ոչ այլ փորձությամբ: *Բարբարոսների մեջ* սարսափազդու լուր էին տարածել, որ սաստիկ ալեկոծել էր նրանց, իբր մեր գորքը մոցվել է այդ երկիրը՝ նրանց ամենահարուստ և ամենապաշտելի տաճարը կողոպտելու: *Եվ ահա, բոլոր ուժեղ ցեղերը* ոտքի ելան՝ բռնված անասելի ահով ու սարսափով» (IX, 23):

Բերված հատվածում Հ.Մանանդյանը իր թարգմանության մեջ, ինչպես ընդգծել եմ, չորս անգամ միօրինակ «ցեղեր» է անվանում Ցիցերոնի լատիներեն բնագրում հայ ժողովրդի խավերին տրված տարբեր դասային բնորոշումները: Ցիցերոնը *Gentes* խոսքով նկատի ունի Հայաստանի ազնվական արտոնյալ տոհմերը, այսինքն՝ նախարարական տները: Տիգրան Մեծի ժամանակ գոյություն ունեցած հայոց նախարարական տների (Բագրատունի, Մեհրուժան-Միթրոբարգանեսի, Մանկայոսի և այլոց) հարցին անդրադարձել է երիտասարդ Նիկողայոս Ադոնցը իր «*Армения в эпоху Юстиниана*» աշխատության մեջ: Վերջին Մանկայոսին Ն.Ադոնցը համարում է հետագայում շատ հայտնի Մամիկոնյան քաջարի տոհմի հիմնադիրը, և Ադոնցին հետևելով՝ բոլոր այդ տոհմերը արտացոլված են Հ. Մանանդյանի «Տիգրան Բ և Հռոմը» երկում:

Ստորև կտեսնենք, թե ինչ սրբատեղի նկատի ունի Ցիցերոնը իր ճառում: Տիգրանի հեծելագորից կրած պարտությունից գլուխը կորցրած Լուկուլլոսը, որ նախապես մտադրվել էր արշավել Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատ՝ գերելու Տիգրանի կանանց և զավակներին, կեսճանապարհին հրաժարվելով այդ մտքից՝ որոշեց արշավել դեպի Հայաստանի *Վերնագավառը*: Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը ամենևին էլ Ելիմայիսի տաճարին չի վերաբերում: Իմ համոզմամբ՝ Ցիցերոնը նկատի ունի Հայաստանի Եկեղյաց գավառի Երեզավանում գտնվող Անահիտի հռչակավոր մեհյանը, որը հեթանոս հայերի թերևս ամենապաշտելի սրբավայրն էր, և հայ ժողովուրդն էլ իսկապես կարող էր տազնապել, որ Փոքր Ասիայում Պոնտոսի և Ամփսոսի արքայական ճոխ ապարանքները կողոպտած Լուկուլլոսը և նրա գորքը նույն վայրագությամբ կարող էին կողոպտել իրենց նվիրական տաճարի հարուստ գանձերը:

Իսկ որ Ցիցերոնի խոսքն իսկապես վերաբերում է Եկեղյաց գավառի Անահիտի մեհյանին, հաստատում է և Պլուտարքոսը՝ նշելով, թե *Լուկուլլոսը մտադիր էր առաջանալ դեպի Վերնագավառ և իսպառ վերացնել բարբարոսներին*, որի վկայությանը ցարդ ուշ չեն դարձրել «Լուկուլլոսի հայկական արշավանքներն» ուսումնասիրած պատմաբանները. «*αὐτὸ πρὸ αἰεὶν διενόειτο*

καὶ καταστρέψασθαι τὴν βάρβαρον» – «Խորհէր (Լուկուղոս) ի Վերնագաւառ անդր յառաջ իսողալ, և ՚ի սպառ զբարբարոսան վանել»⁴²: Ըստ երևույթին, Պլուտարքոսի հայ թարգմանիչ Եղիա վարդապետ Թոմաճանը *Վերնագաւառ* բառը գործածել է այստեղ ոչ պատահաբար: Փավստոսը «Հայոց պատմության» մեջ *Վերնագաւառք* է անվանում Հայաստանի հյուսիսային գավառները ոչ թե սոսկ *վերին գավառներ* իմաստով, այլ հենց *Բարձր Հայք* անվան փոխարեն, որի մասին է վկայում հայ պատմիչը՝ անմիջապես հիշելով նաև *ստորին գաւառք* արտահայտությունը՝ *Ստորին Հայք* իմաստով, որտեղ և գտնվում էր Անգեղոտուն գավառը⁴³: Ուրեմն հռոմեացի ճարտասանը և հույն պատմագիրը ճիշտ պատկերացում ունեին Անահիտ դիցուհու մեծանի և նրա գտնված Եկեղյաց գավառի մասին, որ, ինչպես տեսանք սկզբում, հռոմեացի պատմագիր Դիոն Կասսիոսը Անահտական գավառ է անվանում:

Եվ ահա բոլոր հայ նախարարական տների առաջնորդներն իրենց գորքերով՝ Տիգրան Մեծի գլխավորությամբ, ոտքի էլան և այնպիսի հուժկու հարված հասցրին Լուկուլլոսին, որը Մոմզենի և Ռեյնաքի երևակայության մեջ տպավորվել է իբրև արևելքի ժողովուրդների կրոնական մոլեռանդ պատերազմ ընդդեմ արևմուտքի:

Ցիցերոնի ճառում տեղ գտած այն սենտիմենտալ պատճառաբանությունը, իբր Հայաստան ներխուժած հռոմեացի զինվորները հանկարծ ահ զգացին այդ վայրերի չափազանց մեծ հեռավորությունից՝ կարոտելով իրենց հարազատներին, և փոխանակ առաջ շարժվելու՝ պահանջեցին անմիջապես ետ նահանջել, անտարակույս պատկանում է իրեն՝ Լուկուլլոսին, որը այդ կերպ արդարացնում է Հայաստանում իր կրած պարտությունը. «Իսկ մեր գորքը, թեև մի քաղաք⁴⁴ էր գրավել Տիգրանի թագավորության մեջ,– շարունակում է Ցիցերոնը,– և մղել հաջող ճակատամարտեր, այսուհանդերձ սկսեց տրտնջալ՝ այդ վայրերի չափազանց մեծ հեռավորության պատճառով, կարոտելով իրենց հարազատներին: Այլևս այս մասին չեմ խոսի. բանը վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները առաջ շարժվելու փոխարեն պահանջեցին անմիջապես ետ նահանջել» (IX, 23-24):

Պլուտարքոսն առհասարակ նշանակություն չի տվել հռոմեացի զինվորների սենտիմենտալ կարոտախոսին և Լուկուլլոսին հասած աղետը բացատ-

⁴² Պլուտարքոս, *Լուկուղոս*, էջ 582: Plutarch, *Lucullus*, XXXII. 1.

⁴³ «Յանկարծօրեն այրացաւեր զերկիրն Հայոց առնէին (գօրքն Պարսից) առաջնորդ Մերուժանաւ. գորս տային ՚ի կոխումն փղաց, և զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին. առնուին կոտորէին զամենայն բնակիչսն *վերնագաւառացն Հայոց*: Մինչ դեռ թագաւորն Արշակ ՚ի կողմանսն *ստորին գաւառացն* յԱնգեղ տան էր յուտեստ, զմիջնաշխարհն քանդեալ բրեալ գօրքն Պարսից ապականէին» – Բուզ, Դ, ԻԳ, էջ 218:

⁴⁴ Ցիցերոնը նկատի ունի, անշուշտ, Տիգրանակերտի գրավումը:

րում է ոչ թե նրանց քմահաճույքով, այլ Հայաստանի բնության արհավիրքներով. իբր մ.թ.ա. 68 թվի սեպտեմբերի 21-ի գիշերահավասարին տեղացած անսպասելի ձյունը և սառնամանիքները ստիպեցին Լուկուլլոսին հեռանալ դեպի հարավ: Վրա հասած սառնամանիքից ձիերի սմբակների ջլերը կտրվում էին սառցակալած ջրերում: Այս կերպ ձիերից զրկված հռոմեական հեծելազորը փաստորեն դարձել էր հետևակ, և ըստ Պլուտարքոսի՝ զինվորները սառչում էին մութ ու խոնավ ծմակներում ու թավուտներում: Ակնհայտ է, որ Տիգրանի հեծելազորի հարվածների տակ Լուկուլլոսի զորքի մնացորդները թաքնվել էին անտառներում:

Այսպիսով, Լուկուլլոսի պարտության պատճառը ոչ թե անակնկալ վրա հասած սեպտեմբերյան սառնամանիքն էր, այլ Տիգրանի հեծելազորից կրած ջախջախիչ հարվածը: Հենց այդ այրուձին է ակնարկում Պլուտարքոսը Լուկուլլոսի արշավանքի նախաբանում, երբ դեռ նրա զորքը գտնվում էր Կասպաղովկիայում. «Կարող է թվալ, թե ինչ-որ վայրագ, ողջամտությանը թշնամի մի մոլուցք մղում էր նրան ռազմատենչ ցեղերի կենտրոնատեղին՝ նրանց անթիվ-անհամար այրուձիով, դեպի անծայրածիր մի երկիր, որ ամեն կողմից շրջապատված է խորունկ գետերով և լեռներով՝ ծածկված հավերժական ձյունով»: Եվ այն բանից հետո, երբ, ըստ Պլուտարքոսի, զինվորների տրտունջները սպառնալիքի հասան, Լուկուլլոսը խուճապահար, դժվարանցանելի թավուտներով Տավրոսի բարձունքով, մի այլ ճանապարհով քաշվեց դեպի Մյուզոնիա (Հյուսիսային Միջագետք): Այդ ժամանակ է, որ Լուկուլլոսին հասավ Փոքր Ասիայում թողած լեգատներ Տրիարիոսի և մյուսների ջախջախման լուրը⁴⁵:

Դիոն Կասսիոսը միանգամայն անհիմն հետևության է հանգում կամ գիտակցաբար թաքցնում է իրողությունը՝ մտացածին պատճառ բերելով՝ իբր Լուկուլլոսը Տիգրանին չհետապնդեց, այլ թույլ տվեց նրան շատ ազատորեն փրկվել: Եվ իբր այս պատճառով էլ Լուկուլլոսը «քաղաքացիների և մյուսների» (հասկանալի չէ, թե էլ ում) կողմից պաշտոնանկ հայտարարվեց⁴⁶: Դիոնի այս հաղորդումը նպատակ ունի Լուկուլլոս իմպերատորի պաշտոնանկությունը վերագրելու նրա շինծու մեծահոգությանը և վեհանձնությանը: Նման մեկնաբանումը հակասում է Ցիցերոնի հայտնած տեղեկությանը, որը թեև խիստ ժլատ է իր պերճախոսության մեջ Հռոմի հանրային գործերը հրապարակավ քննելիս, բայց և ստիպված է սենատի անդամներին հիշեցնել Լուկուլլոսին «իմպերիում»-ից զրկելու և ետ կանչելու իրական պատճառները, որոնք ոչ մի կապ չունեն երկու դար հետո Դիոնի հորինած փաստարկումների հետ:

Լուկուլլոսին պաշտոնանկ են արել ոչ թե Հռոմի քաղաքացիները՝ իբր

---

⁴⁵ Plutarch, *Lucullus*, XXXII.

⁴⁶ Դիոն Կասսիոս, էջ 126:

Տիգրան Մեծի նկատմամբ ցուցաբերած նրա մեծահոգության և վեհանձնության համար, այլ Հռոմի սենատը՝ 68 թվին առանց սենատի թույլտվության Հայաստան ներխուժելու համար, երբ, Ցիցերոնի վկայությամբ, Հայաստանում «բազմաթիվ ցեղեր դուրս եկան մեր իմպերատորի դեմ ... Մինչդեռ հռոմեացի ժողովուրդը երբևիցե մտադիր չի եղել (այդ ազգերին) անհանգստացնել ոչ պատերազմով և ոչ այլ փորձությամբ» (IX, 23): Ցիցերոնի այս խոսքերը, որ հավանաբար Հռոմի սենատի ընդունած որոշումից են քաղված, վկայում են, որ Լուկուլլոսը սենատից լիազորություն չի ունեցել Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու և Տիգրանի երկիրը ներխուժելու, որովհետև Հռոմում չէին ցանկանում ռազմական բախման մեջ մտնել միաժամանակ «երկու հզորագույն արքաների՝ Միհրդատի և Տիգրանի հետ (a duobus potentissimis regibus infertur, Mithridate et Tigraue)» (II, 4), ինչպես բազմիցս նշում է Ցիցերոնը:

Հակառակ հետագա պատմագրության հնարովի, բայց ոչ հնարամիտ մեկնաբանումներին՝ Ցիցերոնը թերևս միակն է և դեպքերի ժամանակակիցը, որ համարձակվում է իրերը կոչել իրենց անունով և խոստովանել Լուկիոս Լուկուլլոսի «կրած ծանրագույն ռազմական պարտությունը» (իր բառերն են՝ gravissima belli offensio): Ոչ պակաս կարևոր է և Ցիցերոնի մյուս վկայությունը, որ այդ ծանրագույն պարտությունը Հռոմի իմպերատորը կրել է «երկու միացյալ հզորագույն արքաների՝ Տիգրանի և Միհրդատի հետ մղած ծանր պատերազմում», և սրանով նա ցանկանում է ինչ-որ չափով թեթևացնել Լուկուլլոսի մեղքը: Իսկ թե որքա՞ն ծանր է եղել այդ պարտությունը, երևում է Ցիցերոնի հետևյալ խոսքից. «Թույլ տվեք այստեղ, քվիրիտներ, Հռոմի պատմությունը շարադրող բանաստեղծների⁴⁷ օրինակով լռել մեզ հասած դժբախտության մասին, որ այնքան ծանր եղավ, որ իմպերատորին այդ լուրը հասցրեց ոչ թե ռազմադաշտից եկած սուրհանդակը, այլ տարածված համբավը: ...Ես դիտմամբ լռության եմ տալիս շատ ուրիշ հանգամանքներ, բայց ինքներդ կռահում եք դրանց մասին և հասկանում, թե որքան դժվարին պիտի լինի մի պատերազմ, որը միացյալ ուժերով մղում են հզորագույն արքաները (reges potentissimi), շարունակում են մեր դեմ արդեն ապստամբած ժողովուրդները⁴⁸, սկսում են դեռևս կռվին չխառնված ցեղերը...» (IX, 26):

Իր ճառում Ցիցերոնը հիշատակում է և սենատի ընդունած այդ վճիռը. «Ձեր

⁴⁷ Այստեղ նկատի են առնված Գնեոս Նևիոսը (մ.թ.ա. 3-րդ դար) և Քվինտուս Էննիուսը (մ.թ.ա. 239-169), որոնք իրենց պոեմներում գովերգել են Հռոմի անցյալ պատմությունը:

⁴⁸ Ցիցերոնը ակնարկում է, անկասկած, Սպարտակի գլխավորած ստրուկների ապստամբությունը, որը ցնցեց ամբողջ Հռոմեական պետությունը: Մ.թ.ա. 71 թվի զարնանը սենատը Սպարտակի դեմ ուղարկեց Կրասսոսին 60-հազարանոց զորքով: Ճակատամարտում Սպարտակը ընկավ հերոսի մահով:

հրամանի համաձայն,– հիշեցնում է նա քվիրիտներին,– քանի որ դուք, հետևելով հինավուրց ավանդությանը, անհրաժեշտ համարեցիք կարճել նրա իմպերիումի տևողությունը, նա արձակեց այն զինվորներին, որոնց ծառայության ժամկետը լրացել էր, իսկ մնացյալին հանձնեց Մանիոս Գլաբրիոնին» (IX, 26): Վերջինս Լուկուլլոսից հետո նշանակված նոր իմպերատորն էր, որի անգործության պատճառով Ցիցերոնի առաջարկով սենատը իմպերատոր նշանակեց Գնեոս Պոմպեոսին: Այս ամենից հետո հասկանալի է դառնում հաջորդ իմպերատոր Գնեոս Պոմպեոսի ընդգծված հարգալից վերաբերմունքը Հայաստանի ալեգարդ արքա Տիգրան Մեծի նկատմամբ, որ պայմանավորված էր Լուկուլլոսի վերաբերյալ սենատի ընդունած խիստ որոշմամբ և նոր իմպերատորին տրված հանձնարարությամբ՝ ամեն կերպ բարելավել Հռոմի հարաբերությունները հայոց արքայի հետ:

Եթե երբևէ ստեղծվի արքայից արքա Տիգրան Մեծի աշխարհակալությանը և միաժամանակ մարդկային վեհությանը արժանի մոնումենտալ հուշարձան, ապա նրա պատվանդանին պետք է փորագրվեն Պատմահոր այս խոսքերը, որոնք թեև վերաբերում են Կյուրոս Մեծի աջակից Տիգրան Երվանդյանին, բայց ըստ էության ձևոված են Տիգրան Մեծի հավաքական կերպարին. «Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և Կիրոսի աջակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկնեացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր: Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճացի, և յորդորեցի այսպիսի այր լինել»⁴⁹ – «Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը: Եվ ո՞ր իսկական մարդը, որ սիրում է արիության բարքը և խոհականությունը, չի ուրախանա սրա հիշատակությամբ և չի ձգտի նրա նման մարդ լինել»⁵⁰:

---

⁴⁹ **Մովսիս Խորենացու** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԴ(ԻԵ), էջ 71–72:

⁵⁰ **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն հայոց, թարգմ. Մտ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Ա, ԻԴ, էջ 110-111: